

'ənə veldbonk op ənə werkəndag'

Twee Bossche grammatica's (slot)

Neerlandicus Bernard van den Eerenbeemt wijdde in 1930 een schoolschrift aan de Bossche grammatica.¹ Op zoek naar veranderingen in het Bosch vergeleek ik zijn nooit gepubliceerde studie in twee voorgaande uitgaven van *Bosche Bladen* met mijn uitgave uit 2003.² In die vergelijking lag het accent op de klankleer en de woordvorming. Op beide terreinen blijkt in beperkte mate sprake van verandering of taalverlies. Niet bekend is in welke mate het Bosch in 1930 in het sociale verkeer voorkwam. Aannemelijk is dat het op meer plaatsen in meer situaties gesproken werd dan nu. In deze derde vergelijkende aflevering besteed ik aandacht aan de woordenschat.

Op papier lijkt het Bosch over een

periode van meer dan 70 jaar dus weinig veranderd. Maar zou de hedendaagse spreker – naar 1930 verplaatst met de tijdmachine van professor Barabas – die overeenkomst ook zo ervaren in de praktijk? De herkenning zal groot zijn, maar het verschil opvallend. De situatie is enigszins vergelijkbaar met een bezoek aan familieleden die direct na de oorlog naar Canada of Australië zijn geëmigreerd. Uit onderzoek is bekend dat onderling gesproken dialect 'in den vreemde' uitstekend geconserveerd blijft. In een confrontatie na vier decennia isolement doet die taal echter gedateerd aan. Het klinkt net anders: ouderwetser, platter, doorspekt met uitdrukkingen en woorden die wij niet (meer) gebruiken.

A t/m Z

Verspreid over 11 pagina's heeft Van den Eerenbeemt onder a t/m z een woordenlijst opgenomen, gevolgd

door een nabrander met 'gesorteerde verschijnselen'. Van den Eerenbeemt stelt zich in zijn lexicaal overzicht ruimhartig op, door ook bijzondere zaken te vermelden die eerder passen in zijn voorgaande hoofdstukken over klank- en woordvorming. Grenzen zijn niet overal even scherp te trekken. Het woordenboekdeel is een feest der herkenning. Heel wat beken-den komen voorbij:³ 'afvattə' (afpakken), 'aosəm' (adem), 'bè ja' (wel ja), 'bəsłag' (beroerte), 'dingər' (dingen), 'hekkəs' (hekken), 'hendəg' (gemakkelijk), 'kiep' (kip), 'lijkənə' (gelijken), 'moffəlboonə' (tuinbonen), 'opdrèiə' (opdraaien, op stang jagen), 'pruuvə' (dronk-aard), '(uit)schêiə' ((uit)scheiden), 'trouw' (huwelijksleven), 'teutə(lə)' (treuzelen), 'welək' (wablief), '(z)jeloersch' (jaloers). Ze kunnen zo in het jaarlijkse 'Grôôt Bosch Dictee'. De bijvoeglijke naamwoorden 'gemeen' (gewoon, veelvoorkomend), 'jonk' (jong) en 'lank' (lang) die ik ken uit de taal van mijn oma Kaat van den Broek staan er niet in. Wel de 'sjèt' (sajet) die zij bij haar breiwerkzaamheden gebruikte. 'Sjèt' is voor mij een woord waarvan de gebruiksdatum gepasseerd is.

'Sjèt' (sajet, breigaren) staat echter wel in het *Bosch'* woordenboek.⁴ Deze uitgave en de latere *Aanvullingen*⁵ bevatten wel meer woorden die voor 'mijn' naoorlogse generatie inmiddels een herinnering vormen en voor veel jongeren volkomen vreemd zijn. In mijn derde bijdrage over taalverandering en taalverlies in het Bosch neem ik 'mijn' Bosch en dat van mijn generatiegenoten als uitgangspunt.

Verschillen

Vrij vooraan in Van den Eerenbeemts overzicht staat 'andievie' (andijvie). Deze vorm is mij onbekend. In tegenstelling tot andere gebieden in de hele oostelijke

'De Melluk kiet' in de kinderoptocht van carnaval, 1977. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

'Kappesiene' voor hun vertrek naar de missie, 1937. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

strook van ons land, wordt de 'ij' in het Bosch zelden als 'ie' uitgesproken. Mijn vader heb ik een keer horen spreken over 'te liek gaan' (naar een sterfhuis gaan om rouwbeklag te doen). Samen fietsen we in het seizoen op zondag wel regelmatig naar de vroege vissersmis bij de 'Kappesientjes'. Van den Eerenbeemt vermeldt de paters 'Kappeciënə' (Capucijnen). In het *Bosch' woordenboek* staat dit geschreven als 'Kappesiene'.

Arig

Deze uitgave neem ik opnieuw ter hand bij Van den Eerenbeemts 'arig', dat hij naast 'aardig' ook de betekenis geeft van 'vreemd, zonderling, akelig'. In die laatste betekenis staat het onder 'aorig' ook bij Reelick e.a. vermeld. Zelf zou ik 'aorig' kenmerken als een woord dat niet in het Bosch gebruikt wordt. Maar onder invloed van Van den Eerenbeemts uitgebreide aandacht voor 'arig' lijkt mij eerder op zijn plaats 'niet meer gebruikt wordt'.

Ik weet nog dat ik tegen dit voor mij eigenaardige woord aan liep. In de eerste klas van het lyceum raakte ik in 1959 bevriend met een klasgenoot uit Berlicum. Van hem

leerde ik 'knéent' (konijn - konijnen) en ik weet een vogel 'te wonen' (nestelen). Dat 'aardig' voor hem ook 'eigenaardig' betekende, bleek uit de verwarring die ontstond toen hij beweerde iemand 'areg' te vinden die ik juist als 'vrind' had betiteld.

Van den Eerenbeemt vermeldt onder de hoofdletter B wat opmerkelijke zaken. Zoals 'beschietə' (voordeel opleveren) en 'beslachtə' (op iemand lijken), die ook in het *Bosch' woordenboek* als 'beschiete' en 'beslachte' vermeld staan. Ik ken ze allebei: het eerste uit het Berlicums van mijn vrouw, en het tweede uit het Kempisch. Taalverlies? In elk geval lijkt mij het door Van den Eerenbeemt opgenomen 'ben' (mandje) uit het Bosch verdwenen. 'Ben' in de betekenis van mand en ruif komt in middeleeuwse teksten ook voor als 'benne'.

De ij

In de lijst van 1930 staat 'dijnsdag'. In mijn oren sterk verouderd, en me alleen bekend uit het Oetelbosch in de anomalie 'De Prijs vetrekt op dijnsdaggenaovond' (De Prins vertrekt op dinsdagavond). Ook vermeldt Van den Eerenbeemt 'splijntə' (splinter), 'vijndə' (vinden), '(op)wijn(d)ə' ((op)winden), 'wijnd' (wind) en 'wijntə' (winter). Ze staan niet in Reelick e.a. Mij zijn 'splijntə', '(op)wijn(d)ə' en 'wijntə' onbekend; die andere twee ken ik uit de taal van mijn grootouders. Vanwege de alliteratie wil ik wel eens zeggen 'Wè'nne wijnd war' (wat een wind, hè). Het taalverlies van de ij-woorden lijkt me duidelijk. Twee woorden uit Van den Eerenbeemts lijst zijn inmiddels uit het Bosch verdwenen samen met de branche waarnaar het verwijst: 'vèld' en 'vèldbonk'. Hun aanwezigheid heeft ongetwijfeld te maken van de status van Den Bosch als garnizoensstad. 'De vèld'

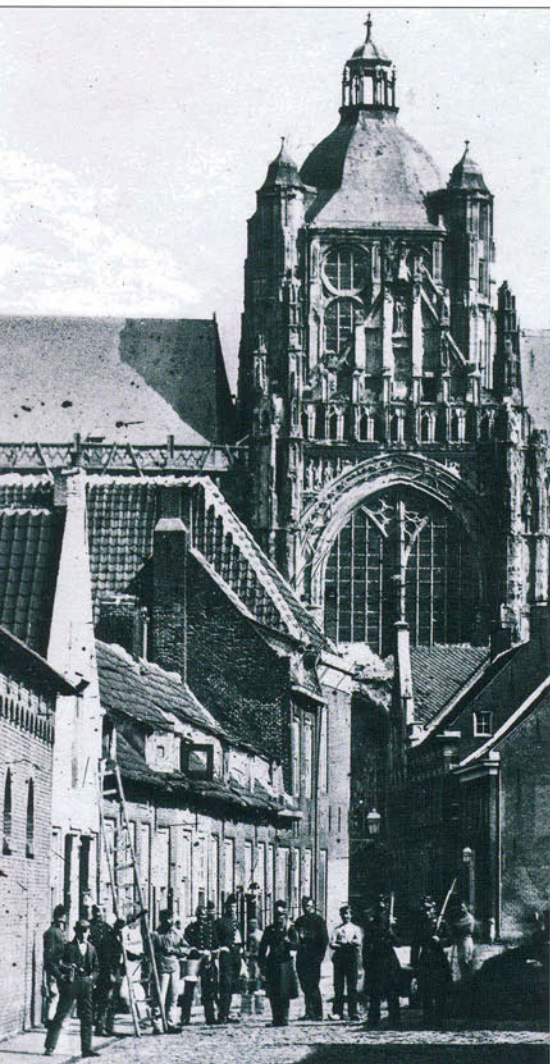
verwijst naar de 'garnizoensafdeling veldartillerie', en 'ənvə vèldbonk' is 'een soldaat in dit onderdeel'. De woorden stammen uit de typische soldatentaal die in het begin van de 20e eeuw onder kenners in zwang was. 'Veldbonk' kan daarin ook voorkomen als 'veldbonker', en een 'milicienbonk' was een milicien.

Kinderspelen

Niet vreemd is de aanwezigheid van woorden zoals 'reep' (hoepel), 'reepə' (hoepelen), 'scheut' (grote knikker), 'schutjə' (kleine knikker), 'stuur' (schommel), 'stuurə' (schommelen). Ze staan ook in het *Bosch' woordenboek* of de *Aanvulling* daarop. Mijn ouders – alle twee uit 1903 – gebruikten deze woorden in de verhalen over hun kindertijd. Door mijn generatie zijn ze niet of nauwelijks in het actieve Bossche taalgebruik overgenomen. Bij gelegenheid worden ze uit het mentale archief gehaald en opgepoetst voor gebruik. Dit geldt met name voor het door Van den Eerenbeemt genoemde 'koekərel' (tol die met een zweep wordt voortgedreven). Dit woord met mediterrane wortels leidt binnen de Bossche stadstaal een gekoesterd bestaan. De gebruikers weten dat het over de gebruiksdatum heen is, maar regelmatig duikt het op. Misschien omdat het zo buitenissig klinkt of door de combinatie van klanken zo lekker bekt.

Bij de melkboer

In de periode waarin Van den Eerenbeemt zijn woordenlijst opstelde, gingen in Den Bosch verschillende mensen rond met melk. Eén daarvan kwam uit Herven (Orthen). Uit een verhaal over hem weet ik dat hij het niet over 'melk' had, maar over 'romme'. In het overzicht uit 1930 staat behalve 'mellək' (melk) ook 'roomə' (melk) vermeld. 'Romme' dan wel

'Vèldbonken' in de Triniteitstraat, omstreeks 1900 (Foto: Stadsarchief, collectie P. van Kessel)

'rome' voor melk is uit het Bosch van mijn naoorlogse generatie verdwenen. Elders in de Meierij – waaronder in Rosmalen – is 'romme' nog steeds bekend.⁶ Een theorie rond de relatie melk – room veronderstelt dat op enig moment onder de mensen het goedkopere 'restproduct' zure karnemelk populairder werd dan de gangbare zoete melk. Dit leidde ertoe dat 'karnemelk' kortweg 'melk' ging heten. Om verwarren van de polysemie (meerdere betekenissen bij een woord) te voorkomen, moest er voor zoete melk een

nieuw woord komen, en dat werd 'room'. Het vet van de melk werd vervolgens 'zaan' genoemd. 'Zaan' heet bij Van den Eerenbeemt 'zaon' (bovenste der melk); een apart woord voor karnemelk heeft hij niet opgenomen. Het *Bosch' Woordenboek* bevat 'romme' (melk) en 'mèllekepap' (karnemelkse pap); de *Aanvulling* noemt 'mùllekepap' (karnemelkse pap). 'Zaon' dan wel 'zaan' ontbreekt in beide delen. 'Zaan' komt als 'sane' en 'zane' voor in Middelnederlandse teksten. Voor de herkomst van 'zaan' en zijn Duitse verwant 'Sahne' bestaat geen eenduidige verklaring.⁷

Specerij?

Over 'kruidnagel' (sering) is een vergelijkbaar verhaal van taalverlies te vertellen. 'Kruidnagel' voor sering kwam ik voor de eerste maal tegen toen ik in 1967 verkeer kreeg in Berlicum. Ik vond het wel interessant te horen dat de 'kruidnagel' daar zo maar in de tuin zou staan. Welnu, het bleek al snel om de mij bekende sering te gaan. Van den Eerenbeemts lijst bevat 'kruidnagel' (sering). De verklaring voor deze benaming is niet eenduidig. Zo vertoont de uitgebloeide en verkleurde bloem van de sering (*Syringa vulgaris*) een opmerkelijke gelijkenis met de specerijsoort kruidnagel (*Syzygium aromaticum*). Ook wordt erop gewezen dat de bloeiende sering een kruidnagelachtige geur zou afgeven. Het *Bosch' Woordenboek* noemt 'kruinagel' (sering). Het woord kruidnagel is een samenstelling van kruid + nagel vanwege de vormovereenkomst tussen de specerij en de gesmede spijker. Van den Eerenbeemts overzicht bevat 'werkandag' (wekschedag, werkdag): een prachtige en oude samenstelling van werkwoordsstam en zelfstandig naamwoord,⁸ maar mij niet uit het Bosch be-

kend. Van Dale noteert 'verouderd' en 'gewestelijk'. 'Werkendag' heeft in onze stadstaal de sprong naar het naoorlogse tijdperk niet kunnen maken. Het ontbreekt ook in de beide delen van Reelick e.a. Even 'googlen' levert een flink aantal hits op uit Nederland en vooral Vlaanderen; kennelijk is het woord elders nog niet 'op'.

Tot besluit

Hiermee sluit in de korte reeks 'Twee Bossche grammatica's' af. Nog is lang niet alles gezegd. Misschien vormt dit trio uit *Bossche Bladen* een opstapje voor een zeer uitgebreide studie die de taalverandering in het Bosch over de laatste 75 jaar vastlegt. Graag zou ik daarin betrokken zien het Bosch dat op dit moment door 20- en 30-jarigen gesproken wordt.

Literatuur en noten

- 1 B. van den Eerenbeemt, *Dialectgrammatica van het Bosch* (Den Bosch, januari 1930). Het handgeschreven exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van de Radboud Universiteit Nijmegen. Boschenaar Bernardus Cornelis Josephus Maria van den Eerenbeemt C.Ss.R. promoveerde in 1935 op 'Het kind in onze middeleeuwse literatuur'. Hij was lange tijd docent Nederlands binnen het onderwijs van zijn kloosterorde (Congregatio Sanctissimi Redemptoris). Zie ook *Boschboombladeren* 10 (1972), pag. 3 e.v.
- 2 Harry van den Berselaar, *Wè zeet uves? Over de stadstaal van 's-Hertogenbosch. Met tien Bossche verhalen* ('s-Hertogenbosch 2003).
- 3 In dit artikel neem ik Van den Eerenbeemts schrijfwijze ongewijzigd over. Hierin komt veelvuldig de ə voor, het teken voor de 'stomme e' (de sjwa).
- 4 L. Reelick e.a., *Bosch' Woordenboek* ('s-Hertogenbosch 1993).
- 5 L. Reelick e.a., *Bosch Woordenboek II, Aanvullingen* ('s-Hertogenbosch 2002).
- 6 Cor & Jos Swanenberg, *Èige grèij. 'n Meijerij's woordenboek* (Enschede 1996).
- 7 A.A. Weijnen, *Etymologisch dialectwoordenboek* (Assen 1996).
- 8 A. van Loey, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands. Klankleer, vormleer, woordvorming*, 8e druk (Zutphen 1970), pag. 186-187.